

INNOVATSION TA'LIM SHAROITIDA BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARINING NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Davlatova Nigora Berdimurot qizi

Annotatsiya

Innovatsion ta'lim muhitida boshlang'ich sinflar o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirishning nazariy va metodologik jihatlari maqolamda yoritiladi. Unda nutq madaniyatining o'quvchining fikrlashi, tafakkuri va muloqot jarayoni bilan bog'liq xususiyatlari tahlil qilinib, boshlang'ich ta'limda ona tili fanining nutqiy rivojlanishdagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, kommunikativ, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va integrativ yondashuvlarning o'quvchilarda aniq, ravon, mantiqiy va mazmunli fikr ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, didaktik o'yinlar hamda axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanishning nutqiy faollikni oshirishdagi ahamiyati asoslanadi. Tadqiqotda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda nutq madaniyatini shakllantirishning metodik imkoniyatlari umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: *innovatsion ta'lim, boshlang'ich ta'lim, nutq madaniyati, ona tili, nutqiy kompetensiya, kommunikativ yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar.*

Kirish

Nutq insonning fikrini boshqalarga yetkazishi, savol berishi, munosabat bildirishi va turli vaziyatlarda o'zaro aloqa qilishi uchun asosiy vositalardan biridir. O'quvchining nutqi rivojlangan sari uning fikrni izchil shakllantirish, mazmunni anglash, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish imkoniyatlari ham kengayadi. Shu nuqtayi nazardan, nutq madaniyatini faqatgina grammatik qoidalarga rioya qilish bilan chegaralash to'g'ri emas. U fikrning aniqligi, ravonligi, mantiqiyliigi, mazmundorligi, to'g'riligi va vaziyatga mos ifodalanishini ham qamrab oluvchi kompleks ko'nikma sifatida namoyon bo'ladi. Innovatsion ta'lim o'quvchini tayyor ma'lumotni qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki bilimni izlash, tahlil qilish, amaliyotda qo'llash va mustaqil xulosa chiqarish jarayonining faol ishtirokchisi sifatida shakllantirishga yo'naltiriladi. Bunday ta'lim muhitida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'zaro muloqot hamda faoliyatga asoslangan topshiriqlar alohida ahamiyat kasb etadi. Natijada o'quvchining o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda ifodalashiga, turli nutqiy vaziyatlarda faol ishtirok etishiga imkoniyat yaratiladi.

Boshlang'ich ta'limda ona tili fani mazkur jarayonning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ona tili darslarida til birliklarini o'rgatish bilan bir qatorda, ularni amaliy muloqotda to'g'ri va o'rinli qo'llashga yo'naltirilgan faoliyatni tashkil etish o'quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda darslik materiallarining mazmuni, o'qituvchi nutqining namunaviyligi, o'quv topshiriqlarining nutqiy faoliyatga yo'naltirilganligi hamda

o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos metodlarning tanlanishi muhim metodik shartlardan sanaladi. Shuningdek, interfaol metodlar, didaktik o'yinlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etish, ularning so'z boyligini kengaytirish, mustaqil fikr bildirish va muloqotga kirishish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qo'shimcha imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, o'yin asosidagi topshiriqlar orqali o'quvchilar so'zlarni tanlash, gap tuzish, fikrni izohlash, savol-javobda qatnashish va muayyan vaziyatga mos nutqiy ifodalarni qo'llashni amaliy tarzda o'zlashtiradilar. Shu jihatdan, innovatsion ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish masalasini nazariy jihatdan asoslash, mazkur jarayonning metodologik yondashuvlarini belgilash hamda zamonaviy pedagogik vositalarning imkoniyatlarini aniqlash muhim ilmiy-metodik ahamiyatga ega. Mazkur maqolada ushbu masalaning nazariy-metodologik asoslari, nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yondashuvlar va innovatsion ta'lim vositalarining imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchining nutqiy rivojlanishi uning umumiy ta'limiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda kechadi. Bola o'zlashtirayotgan bilimlarini tushuntirish, savollarga javob berish, fikrini asoslash va tengdoshlari bilan muloqot qilish jarayonida nutq vositalaridan foydalanadi. Shu sababli nutqni rivojlantirish alohida mashg'ulot bilan chegaralanmasdan, ta'limning barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Nutq madaniyati o'quvchining til birliklaridan adabiy til talablariga muvofiq, aniq va vaziyatga mos foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Uning shakllanishida fikrning izchilligi, mazmunning tushunarlilik, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilishi, ravonlik va ifodalilik kabi jihatlar muhim o'rin egallaydi. Demak, o'quvchi ko'proq so'z bilishi bilan birga, ushbu so'zlardan muayyan muloqot sharoitida o'rinli foydalana olishi ham zarur. Nutq va tafakkur bir-birini to'ldiruvchi jarayonlar hisoblanadi. O'quvchi predmet yoki hodisaning belgilarini aniqlash, ularni taqqoslash, guruhlash va umumlashtirish davomida fikrini ichki hamda tashqi nutq orqali shakllantiradi. Fikrning boshqa shaxsga yetkazilishi ham nutq yordamida amalga oshadi. Shuning uchun boshlang'ich sinfda nutq madaniyatini rivojlantirish o'quvchilarning nafaqat tilga oid bilimlarini, balki fikrlash faoliyatini ham takomillashtirishga xizmat qiladi.

Innovatsion ta'limning asosiy xususiyatlaridan biri o'quvchining ta'lim jarayonidagi faol ishtirokini ta'minlashdir. Bunday yondashuvda o'quvchi tayyor ma'lumotni shunchaki qabul qilmaydi, balki topshiriqlarni bajarish, savollarga javob izlash, fikr almashish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va xulosa chiqarish orqali bilimni egallaydi. Mazkur faoliyatlar esa o'quvchidan doimiy ravishda nutqiy harakatni talab etadi. Shu jihatdan innovatsion ta'lim muhiti nutq madaniyatini tabiiy faoliyat jarayonida shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish jarayonida bir nechta metodologik yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyatga ega. Jumladan, kommunikativ, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va integrativ yondashuvlar mazkur jarayonning metodik asosini tashkil etishi mumkin. **Kommunikativ yondashuv** o'quvchini real yoki unga yaqin muloqot vaziyatlariga jalb etishni nazarda tutadi. Savol-javob, fikr

almashish, suhbat, juftlik va guruh bilan ishlash kabi faoliyatlar orqali bola o'z fikrini boshqalarga yetkazishga, suhbatdoshining fikrini tinglashga va unga mos javob qaytarishga o'rganadi. Bunda nutqning faqat grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishi emas, balki uning mazmunan aniq va vaziyatga mosligi ham e'tiborga olinadi.

Kompetensiyaviy yondashuv o'zlashtirilgan til bilimlarining amaliy faoliyatda qo'llanishiga urg'u beradi. O'quvchi so'z turkumlari, so'z ma'nolari, gap tuzilishi yoki boshqa til hodisalari haqidagi bilimlarini real nutqiy vaziyatlarda ishlata olishi kerak. Shu sababli dars jarayonida nazariy ma'lumot bilan bir qatorda, o'quvchidan ushbu bilim asosida mustaqil gap yoki matn tuzishni, fikrini izohlashni va muloqotga kirishishni talab qiladigan topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. **Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv** o'quvchining bevosita nutqiy faoliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi. O'quvchi tinglash, gapirish, o'qish va yozish jarayonlarida faol ishtirok etgan sari uning nutqiy tajribasi boyib boradi. Bunday faoliyatda o'quvchining mustaqil fikrlashi, tashabbus ko'rsatishi va o'z fikrini ifodalashga bo'lgan ehtiyoji ham rivojlanadi. **Integrativ yondashuv** esa nutq madaniyatini faqat ona tili darsi doirasida emas, balki boshqa fanlar bilan bog'liq holda shakllantirish imkonini beradi. O'qish darslarida badiiy matn mazmunini qayta hikoya qilish, tabiatshunoslik mazmunidagi mavzularda kuzatuv natijalarini izohlash yoki boshqa fanlarda o'rganilgan ma'lumotlarni og'zaki va yozma bayon qilish orqali o'quvchilarning nutqiy imkoniyatlarini kengaytirish mumkin.

Boshlang'ich sinfda ona tili darslari o'quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish uchun keng metodik imkoniyatlarga ega. Bunda darslikdagi til materiallari bilan ishlash jarayonini o'quvchining faol nutqiy harakati bilan bog'lash muhimdir. O'quv topshiriqlari faqat qoidani eslab qolishga emas, balki o'rganilgan bilimdan foydalanib fikr bildirishga yo'naltirilsa, nutqiy ko'nikmalar yanada faol shakllanadi. Innovatsion metodlar ichida didaktik o'yinlarning o'рни alohida. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olganda, o'yin faoliyati orqali berilgan topshiriqlar ularning darsga qiziqishini kuchaytirib, nutqiy faollikka jalb etadi. O'yin jarayonida o'quvchi muayyan qoidaga amal qiladi, tengdoshlari bilan hamkorlik qiladi, o'z javobini izlaydi va uni og'zaki ifodalaydi. Masalan, **“Zanjir”** o'yini orqali ma'nodosh so'zlarni izlash va ularni ketma-ket qo'llash o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirishga xizmat qiladi. Bunday topshiriqda o'quvchi nafaqat yangi so'zni eslaydi, balki uning ma'nosini anglash va nutqda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi. **“Iztopar”** o'yini esa berilgan so'zlarning tushirib qoldirilgan harflarini aniqlash, topilgan so'zlar yordamida gap tuzish va ularning ma'nosini tushuntirishni talab qiladi. Natijada o'quvchi so'zning shakli va mazmuni o'rtasidagi bog'liqlikni anglash bilan birga, uni mustaqil nutqiy faoliyatda qo'llaydi. **“Alifbo bilimdoni”** o'yini orqali o'quvchilarning alifbo haqidagi bilimlari mustahkamlanadi. Tartibsiz berilgan birliklarni alifbo ketma-ketligi asosida tartibga solish va ulardan mazmunli maqollar hosil qilish o'quvchining til materiallarini amaliy qo'llash, o'qish va mazmunni sharhlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, **“Bo'sh jadvalni to'ldiring”** kabi topshiriqlar ham o'quvchining so'z boyligi va bog'lanishli nutqini rivojlantirish imkonini beradi. Masalan, sifatlarning rang-tus, maza-ta'm, hajm, shakl va xususiyat kabi ma'no

guruhlarini ajratish hamda ular ishtirokida gaplar tuzish orqali o'quvchi til birliklarini tasniflaydi va ularni mustaqil nutqda qo'llaydi.

Innovatsion ta'lim muhitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham nutq madaniyatini shakllantirishning qo'shimcha imkoniyatlarini yaratadi. Multimedia materiallari, elektron darsliklar va interaktiv platformalar o'quvchilarga mavzuni turli ko'rinishlarda qabul qilish, topshiriqlarni mustaqil bajarish va natijalarini ifodalash imkonini beradi. Biroq texnologiyaning o'zi nutq madaniyatini avtomatik ravishda shakllantirmaydi. Uning samarasi o'qituvchi tomonidan qanday pedagogik maqsadda va qanday topshiriqlar bilan uyg'unlashtirilishiga bog'liq. Masalan, multimedia asosida ko'rsatilgan vaziyat yuzasidan o'quvchidan fikr bildirish, voqeani izchil bayon qilish yoki savollarga to'liq javob berish talab qilinsa, texnologik vosita bevosita nutqiy faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi didaktik vositaga aylanadi. Shu bilan birga, interfaol metodlar o'quvchilar o'rtasidagi muloqotni kuchaytiradi. "Aqliy hujum" kabi usullar o'quvchiga mavzu yuzasidan o'z fikrini erkin bildirish imkonini bersa, juftlik va guruhli topshiriqlar tinglash, javob qaytarish, fikrni to'ldirish va o'z nuqtayi nazarini asoslash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining nutq madaniyatini shakllantirishda o'qituvchining shaxsiy nutqiy namunasi ham katta ahamiyatga ega. O'quvchi ko'pincha o'qituvchining so'z tanlashi, gap tuzishi, talaffuzi va muloqot uslubini kuzatish orqali nutqiy tajriba orttiradi. Shu sababli pedagogning nutqi aniq, ravon, adabiy til me'yorlariga mos va o'quvchining yoshiga tushunarli bo'lishi zarur. Darslik materiallarining tili ham xuddi shunday ahamiyatga ega. Matn va topshiriqlar o'quvchini faqat javobni topishga emas, balki o'z fikrini izohlashga, savollarga to'liq javob berishga va mustaqil matn yaratishga undashi lozim. Bunday tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'quvchi til birliklarini alohida hodisa sifatida emas, balki fikrni ifodalash vositasi sifatida o'zlashtiradi. Demak, innovatsion ta'lim sharoitida nutq madaniyatini shakllantirish birgina metod yoki texnologiyadan foydalanish bilan cheklanmaydi. Uning samarali tashkil etilishi o'quvchining yosh xususiyatlarini hisobga olish, kommunikativ faoliyatni kuchaytirish, didaktik o'yinlar va interfaol metodlardan maqsadli foydalanish, AKT vositalarini nutqiy topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish hamda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida samarali muloqot muhitini yaratish bilan bog'liq. Shu asosda boshlang'ich sinf o'quvchisida to'g'ri, ravon, aniq, mazmunli va vaziyatga mos nutqdan foydalanish ko'nikmalari bosqichma-bosqich rivojlanadi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish ta'lim jarayonining muhim tarkibiy yo'nalishlaridan biridir. Nutq madaniyati o'quvchining faqat til qoidalarini bilishi bilan belgilanmay, balki o'z fikrini aniq, ravon, mantiqiy, mazmunli va vaziyatga muvofiq ifodalay olishi bilan ham tavsiflanadi. Shu bois boshlang'ich ta'limda nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish jarayoni o'quvchining tafakkuri, mustaqil fikrlashi va muloqot faoliyati bilan uzviy bog'liq holda tashkil etilishi zarur.

Tadqiqot materiallarini umumlashtirish asosida kommunikativ, kompetensiyaviy, faoliyatga yo'naltirilgan va integrativ yondashuvlar nutq madaniyatini rivojlantirishning muhim metodologik asoslari sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi. Mazkur yondashuvlarning

o‘zaro uyg‘unligi o‘quvchini faol nutqiy faoliyatga jalb etish, egallangan bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, mustaqil fikr bildirish va muloqot jarayonida o‘z fikrini asoslash imkonini beradi. Ona tili darslarida interfaol metodlar, didaktik o‘yinlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirish uchun samarali sharoit yaratadi. Xususan, ma‘nodosh so‘zlarni topish, gap tuzish, so‘zlarni guruhlash, maqollar mazmunini izohlash kabi o‘yin va topshiriqlar o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirish, fikrni izchil ifodalash hamda til birliklarini amaliy qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta‘lim jarayonini yanada faollashtirish imkonini beradi. Multimedia materiallari, elektron darsliklar va interaktiv vositalar o‘quvchilarni turli nutqiy vaziyatlarga jalb etish, mustaqil ishlash va o‘z fikrini ifodalash uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Bunda texnologik vositalarning samaradorligi ularning aniq pedagogik maqsadga muvofiq qo‘llanilishiga bog‘liq. Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish uzluksiz, tizimli va amaliy faoliyatga asoslangan jarayon bo‘lishi lozim. O‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, o‘qituvchi nutqini namuna sifatida tashkil etish, darslik materiallaridan samarali foydalanish hamda innovatsion metodlarni nutqiy topshiriqlar bilan uyg‘unlashtirish ushbu jarayonning muhim shartlari hisoblanadi. Shunday yondashuv asosida o‘quvchilarda to‘g‘ri, ravon, aniq, mazmunli va ta’sirchan nutqdan foydalanish ko‘nikmalarini izchil rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Leontev A.N. Nutq rivojlanishi va uning tafakkur hamda ong bilan bog‘liqligiga oid ilmiy qarashlar.
2. Vygotskiy L.S. Bola tafakkuri va nutqiy rivojlanishi, yaqin rivojlanish zonasi haqidagi psixologik qarashlar.
3. Reformatskiy A.A. Nutq madaniyati va fikrni aniq, ravshan hamda ifodali bayon etish masalalariga oid qarashlar.
4. Tojiyev Y., Mallaboyev M. Nutq va nutq madaniyati tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligiga oid ilmiy-metodik qarashlar.
5. Qudratov T. Nutq madaniyati, til vositalaridan o‘rinli va maqsadga muvofiq foydalanish masalalariga oid ilmiy qarashlar.
6. Mahmudov N. O‘qituvchi nutq madaniyati va uning ta‘lim jarayonidagi ahamiyatiga oid ilmiy-metodik qarashlar.
7. Qo‘ng‘urov R. Nutq madaniyati, uslubiyat hamda xalq og‘zaki ijodi va badiiy asarlardan foydalanish masalalariga oid tadqiqotlar.
8. Selevko G.K. O‘yin texnologiyalari va ularning ta‘lim jarayonidagi imkoniyatlariga oid ilmiy-metodik qarashlar.
9. Bobomurodova A. Ona tili ta‘limida o‘yin-topshiriqlaridan foydalanish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot.

10. Musurmonova G.X. Innovatsion ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi. Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. 2026. Vol. 3, Issue 3. DOI: 10.5281/zenodo.19245401.